

النجاة من الغرق فی بحر الضلالات

(عبور از منطق نگاری نه بخشی به دو بخشی)

مجتبی سیفی^۱

اشاره: بخش منطق کتاب النجاة من الغرق فی بحر الضلالات اثر ابن‌سینا به واسطه شباهت در تعاریف و سرفصل‌ها به منطق شفا، مختصر شفا خوانده شده‌است. اما آسان‌یابی و وضوح تعاریف، بیان مبتنی بر تقسیم، پرهیز از اطاله کلام و حذف و جابه‌جایی برخی مسائل، نجات را از این جهات هم برتر از کتاب میسوط شفا و هم پرارزش‌تر از کتاب مختصر عیون‌الحکمة قرار داده‌است. حذف و جابه‌جایی که در مبحث مقولات و حدود انجام‌شده و نیز منحصر کردن بحث از صناعات خمس به دو صنعت برهان و مغالطه، این کتاب گران‌سنگ را محل عبوری از منطق نگاری نه بخشی به دو بخشی قرار می‌دهد.

کتاب ماه فلسفه

نجات، تلخیصی از شفا

کتاب النجاة من الغرق فی بحر الضلالات که به نحو اختصار به عنوان کتاب «نجات» معروف است از کتب ابن‌سینا است که در دانش‌های منطق، طبیعی، ریاضی و الهیات به رشته تحریر در آمده‌است. تعبیراتی مانند «نجات گزیده شفا است»^۲ و یا «نجات مختصر شفا است»^۳، دیدگاه برخی محققان را نشان می‌دهد که کتاب نجات را خلاصه شده‌ای از کتاب میسوط شفا می‌دانند. برخی نیز شباهت زیاد نجات به شفا را در ترتیب فصول و در محتوا مستندی برای این قول قرار داده‌اند.^۴

اکنون با اختصاص موضوع نوشتار به منطق نجات، به عنوان داوری در مورد این دیدگاه می‌توان نکاتی را مد نظر قرار داد:

۱. مقدمه شیخ در ابتدای نجات حاوی این نکته است که غرض شیخ تلخیص نویسی نیست، بلکه هدف، نگارش حداقلی اموری است که باید دانست و از آن‌ها در بخش منطق نیز باید به حد کفایت سخن راند.^۵

۲. تعاریف و عبارات شیخ در نجات، به تعاریف و تعبیر شیخ در شفا نزدیک‌تر است. به عنوان مثال، تعریف لفظ مفرد را مقایسه می‌کنیم:

شفا: «أما المفرد فهو الذي لا يدل جزء منه على جزء من معنى الكل المقصود به دلالة بالذات.»^۶
 الاشارات و التبيهات: «اللفظ المفرد هو الذي لا يراد بالجزء منه دلالة أصلاً حين هو جزؤه.»^۷
 عیون‌الحکمة: «کل لفظ لا ترید أن تدل بجزء منه على جزء من معناه.»^۸
 منطق‌المشرفیین: «اللفظ الدال المفرد هو اللفظ الذي لا يرید الدال به على معناه أن يدل بجزء منه البتة على شيء.»^۹

القصيدة المزوجة فی المنطق: «اللفظ إما مفرد فی المبنى / لیس لجزء منه جزء المعنى / وهو الذي قيل بلا تألیف / كقولنا زيد أو الظریف»^{۱۰}

نجات: «هو الذي يدل على معنى؛ و لا جزء من أجزائه، يدل بالذات على جزء من أجزاء ذلك المعنى.»^{۱۱}
 همان‌طور که معلوم است، قید «اراده» تنها در تعریف آورده شده در شفا و نجات و قصیده غایب است، اما در باقی هست. همین‌طور قید «بالذات» تنها در شفا و نجات وجود دارد.

شباهت‌های تعریفی بین این دو کتاب را در بسیاری موارد دیگر مثل تعریف تصور و تصدیق، کلی و جزئی، کلیات خمس، ایجاب و سلب، قضیه، مهمله، مخصوصه، محصوره، استقراء، تمثیل، قیاس ضمیر، فراسی، برهان و... می‌توان یافت.

مقدمه شیخ
در ابتدای نجات
حاوی این نکته است که
غرض شیخ
تلخیص نویسی نیست،
بلکه هدف، نگارش
حداقل اموری است که
باید دانست و از آنها
در بخش منطق نیز
باید به حد کفایت
سخن راند.

نکته جالب توجهی که اشاره به آن خالی از فایده نیست، آوردن عین عبارت و تعریفات نجات توسط بهمنیار است. او در سه بخش اول التحصیل تا بخش تعریف ادات عین عبارات شیخ را از نجات برداشته به عنوان تعریف بیان می‌کند.^{۱۲} اما در ادامه کتاب بیشتر متوجه شفاست، آن هم نه عین عبارات، بلکه برداشت از مضمون.

۳. ترتیب فصول و مباحث مطرح شده در نجات، گام به گام با شفا مطابقت دارد. البته در مواردی هم جابه‌جایی رخ داده است و سرفصل‌ها نسبت به شفا دقیق‌تر شده است. به عنوان مثال جزء سوم منطق نجات در مقایسه با فن پنجم منطق شفا که موضوع مشترکشان برهان است، از حیث ترتیب متفاوت‌تر از باقی قسمت‌ها است. اما دقت سرفصل‌ها نیاز به مطالعه تطبیقی مبسوط دارد و مبتنی بر تبیین است که در این مجال نمی‌گنجد.

نقاط قوت منطق نجات

نقاط قوت نجات را می‌توان در پنج مورد خلاصه کرد:

۱. بیان مبتنی بر تقسیم: از ابتدای منطق نجات که شیخ الرئیس وارد بحث تصور و تصدیق می‌شود تا فصل انتهایی که درباره موارد مغاطه و اقسام آن است، سعی حداکثری شیخ در بیان مطالب بر اساس تقسیم است. یعنی ابتدا تقسیم می‌کند و سپس تعریف می‌نماید.

۲. تعاریف واضح و آسان یاب: شاید یکی از معایب کتاب شفا این باشد که خواننده به دشواری به تعاریف دست می‌یابد. گاه باید صفحه‌ها را ورق زد تا از لابه‌لای دیدگاه‌ها و نقدها، شاید بتوان تعریف مد نظر شیخ را یافت. هنگامی هم که تعریفی به دست می‌آید دشواری دوم، خود را نشان می‌دهد؛ یعنی فهم عبارت و آنچه از ترکیب واژه‌ها مد نظر شیخ بوده است. دقیقاً بر خلاف این رویه، مفاهیم منطقی و اصطلاحات در منطق نجات به آسانی در دسترس هستند و عبارات و جملات استفاده شده در تعاریف و توضیحات، روشن و قابل فهم است. مثلاً در تعریف «کلمه» در شفا می‌خوانیم: «و أما الکلمة فإنها تدل مع ما تدل علیه علی زمان، و لیس واحد من أجزائها يدل علی انفراد و هو أبداً دلیل علی ما یقال علی غیره. فتکون الکلمة لفظة دالة بتواطؤ يدل مع ما تدل علیه علی زمان و سائر ما قبل.»^{۱۳}

اما در نجات این‌گونه آورده است: «الکلمة لفظة مفردة تدل علی معنی، و علی الزمان الذی کان ذلک المعنی، موجودا فیه، لموضوع ما غیر معین.»^{۱۴}

۳. پرهیز از اطاله کلام: تطویل‌هایی که در شفا موجود است، گاه خواننده را برای درک مطلب خسته می‌کند. مبسوط‌بودن شفا اگرچه در جای خود نیکو است و موضوعیت دارد، اما به این معنی نیست که چشم بسته هر آنچه را شیخ آورده است درست، و در جای خود بدانیم. مثلاً بسیاری از تفصیلاتی که در باب کلیات خمس و مقایسه آنها آورده است، هم اطاله کلام است و هم تکراری است. گاهی مطلبی را در چند بار تکرار می‌کند؛ مانند تذکر درباره تقدم مفرد بر مرکب.^{۱۵} اما این تطویلات و تکرارها در نجات حذف شده است. از این نظر، نجات حتی از عیون الحکمة نیز برتر است. چرا که عیون الحکمة به گونه‌ای مطالب را فشرده کرده است که دچار غموض و پیچیدگی خاصی است که گاه فخررازی هم از شرحش بر نمی‌آید.^{۱۶} می‌توان گفت مجموع این سه خصوصیت، و نیز خصوصیت پنجم که خواهد آمد، کتاب نجات را متنی بسیار مفید برای دانشجویان منطق قرار می‌دهد.

۴. حذف و جابه‌جایی: منظور از حذف و جابه‌جایی، بازبینی دو دسته از مسائل است. دسته اول مسائلی است که مربوط به حوزه منطق نیست و ابن سینا با زیرکی آنها را حذف کرده است. مانند مبحث مقولات که فن دوم منطق شفا را به خود اختصاص داده است. اما شیخ در نجات آن را از آن جای‌گاه حذف کرده است و صرفاً با اختصاص دو صفحه در باب برهان (بخشی که به مبحث حدود و تعاریف اختصاص داده است) در حد تعریف اصطلاحات و ذکر مثال آورده است.^{۱۷} از این نظر هم، نجات بر عیون الحکمة برتری دارد؛ چرا که جای‌گاه بحث مقولات در آن مانند شفا بعد از کلیات خمس است.

دسته دوم مباحثی هستند که در شفا در چند جای مختلف آمده است و نوشتار را از حیث فهرست و یک‌دستی دچار پراکندگی می‌کند. مثلاً مبحث حد و رسم در شفا ابتدا در فصل نهم مقاله اولی از فن اول، ذیل تعریف جنس آمده است^{۱۸} و سپس در باب برهان و بخشی از آن نیز در مبحث جدل بیان شده است. اما در نجات، از بخش کلیات خمس برداشته شده است و تماماً به بخش برهان منتقل شده است.^{۱۹} از این‌جا می‌توان نتیجه گرفت که نجات محل گذر شیخ از منطق نگاری نه بخشی به دو بخشی است و این کتاب واسطه بین این دو نظام منطق نگاری است.

۵. تکمیل تعاریف به وسیله مثال: این که شیخ بعد از هر تعریفی، بلافاصله مثال مربوط به آن را آورده است، از محسنات منطق نجات است و حتی اگر در جایی مثال نمی‌آورد، فوراً اشاره می‌کند که در فلان بخش مثال مربوطه را آورده‌ایم.^{۲۰}

دورنمایی از منطق نجات

منطق نجات دارای سه بخش است که البته این بخش‌بندی تنها در نسخه ۱۳۴۸ دانشگاه تهران یافت می‌شود و گرنه نسخ دیگر و نیز عبارات شیخ به گونه‌ای است که گویا خود چنین بخش‌بندی‌ای را در منطق مد نظر نداشته است. مهم‌ترین

نکته در این قسمت این است که از مبحث صناعات خمس، تنها برهان و مغالطه ذکر شده‌است. بر اساس این بخش‌بندی، مطالب به این شکل فهرست شده‌است:

بخش اول (الجزء الاول): تصور و تصدیق، عدم کفایت فطرت برای اندیشه درست، تعریف و فایده منطق، نسبت منطق با رویه، علت نیاز به مباحث الفاظ، مفرد و مرکب، کلی و جزئی، ذاتی و عرضی، مقول فی جواب ماهو، مقول فی جواب ای شیء، کلیات خمس، وجودات اربع، اسم محصل و غیر محصل، کلمه و ادات، قضیه، حملیه و شرطیه، متصله و منفصله، سلب و ایجاب، محمول و موضوع، مخصوصه، مهمله، محصوره و اقسام آن، سور، تقابل و شروط آن، مواد قضایا، ثنایی و ثلاثی، معدولیه و بسیطه، عدمیه، جهات، رباعیه، ممکن و معانی امکان، واجب و ممتنع، اقسام حمل‌های ضروری، متلازمات ذوات‌الجهه، مقول‌علی‌الکل، مطلقات، ضروریات و ممکنات، عکس هر یک، قیاس، کامل و غیر کامل، اقترانی و استثنائی، اشکال سه‌گانه قیاس اقترانی و شروطش.

بخش دوم: ضروب منتج و عقیم اشکال و تألیف قیاس از ممکن و مطلقه و ضروری، قضایای شرطیه، سلب و ایجاب در شرطیات، محصورات، اقسام اقترانی شرطی، شرطیات کثیر و واحد، شرطیات محرّفه، اقترانی از متصلات، منفصلات، شرطی و حملی، قیاس استثنائی، قیاسات مرکبه، تفاوت تکثیر و ترکیب، موصول و مفصل، اکتساب مقدمات، تحلیل قیاس، نتایج صادقه از مقدمات کاذب، قیاس دور، عکس قیاس، قیاس خلف، قیاس از مقدمات متقابل، مصادر به مطلوب، چگونه یک چیز هم معلوم است و هم مجهول، استقراء تمثیل، ضمیر، رای، دلیل، علامت، فراسی، تصور و تصدیق و ابزار کسب هر یک، محسوسات، مجربات، متواترات، مقبولات، وهمیات، ذاتعات، مظنونات، متخیلات، اولیات.

بخش سوم: تعریف برهان، برهان لم و انّ، مطالب، مقدمات برهان، حمل ذاتی، مقدمات اولیه، موضوعات مسائل برهانی، حدود، اوضاع، یقینیات، موضوعات علوم، تعاون علوم، اشتراک علوم در مسائل، مباحث حدّ، اجناس عشره، مشارک حدّ و برهان، علل اربعه و واسطه شدنشان در براهین، کیفیت ادراک مطلوب از عقل و ظن و ذکا و حدس، وجوه غلط در اقوال شارحه، مبحث مغالطه.

منابع و مأخذ

۱. ابن سینا، ابوعلی، الاشارات و التنبیهات، همراه شرح خواجه، قم: نشر البلاغه، ۱۳۷۵ ش.
۲. همو، الشفاء المنطق، مراجعه الدكتور ابراهیم مدکور، قم: مکتبه آیه الله المرعشی، ۱۴۰۴ ق.
۳. همو، القصیده المزدوجة فی المنطق، ضمیمه منطق المشرقیین.
۴. همو، عیون الحکمة، مقدمه و تحقیق عبدالرحمن بدوی، بیروت: دارالقلم، ۱۹۸۰ م.
۵. همو، معراج نامه، به اهتمام بهمن کریمی، رشت، ۱۳۵۲ ق.
۶. همو، منطق المشرقیین، مکتبه آیه الله المرعشی، قم، ۱۴۰۵ ق.
۷. همو، النجاة من الغرق فی بحر الضلالات، تصحیح محمد تقی دانش‌پژوه، دانشگاه تهران، ۱۳۷۹ ش.
۸. بهمنیار بن مرزبان، التحصیل، تصحیح استاد مطهری، دانشگاه تهران، ۱۳۷۵ ش.
۹. رازی، فخر الدین، شرح الاشارات و التنبیهات، تصحیح نجف‌زاده، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، ۱۳۸۴ ش.
۱۰. همو، شرح عیون الحکمة، مقدمه و تحقیق محمد حجازی و احمد علی سقا، تهران: موسسه الصادق، ۱۳۷۳ ش.

پی‌نوشت‌ها

۱. مدرس منطق و فلسفه حوزه علمیه اصفهان.
۲. النجاة، دیباچه، ص ۷۱.
۳. معراج نامه، ص ۲۱.
۴. رازی، شرح اشارات مقدمه، ص ۲.
۵. النجاة، ص ۴.
۶. مدخل، ص ۲۵.
۷. الاشارات و التنبیهات، ص ۳.
۸. عیون الحکمة، ص ۱.
۹. منطق المشرقیین، ص ۱۱.
۱۰. القصیده المزدوجة فی المنطق، ص ۴.
۱۱. النجاة، ص ۹.
۱۲. التحصیل، ص ۴۲.
۱۳. الشفاء العبارة، ص ۱۷.
۱۴. النجاة، ص ۱۸.
۱۵. مدخل، ص ۲۶، ص ۲۷.
۱۶. شرح عیون الحکمة، ص ۵۲.
۱۷. النجاة، ص ۱۵۳.
۱۸. الشفاء، ص ۴۸.
۱۹. النجاة، صص ۱۴۷-۱۶۰.
۲۰. همان، ص ۲۰.